

Анна АМБІЦЬКА,
кандидат філологічних наук,
Кременчуцький інститут
Дніпропетровського
університету економіки та права
ім. Альфреда Нобеля

АРХЕТИПИ В ХУДОЖНЬОМУ СВІТІ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Іван Нечуй-Левицький – глибоко національний письменник. Аналіз його творчості показує, що українська сутність виявляється не лише на ідеологічному рівні тексту, а й виринає з глибин підсвідомості митця. Про це свідчать й архетипи, наявні у зображеному письменником українському психотипі. Саме тому спілкування І.Нечуя-Левицького з читачем відбувається на підсвідомому, духовному рівні, зрозумілому для кожного представника українського етносу.

Поняття архетипу ввів до наукового обігу К.-Г.Юнг. Учений вважав, що архетип – це успадкована, несвідома форма або образ, у якій втілюється віковичний досвід людства. Кількість архетипів прямо пропорційна кількості типових життєвих ситуацій, і «якщо в житті щось відповідає архетипу, воно активізується; тоді настає момент примусу, який, як інстинктивна реакція, бере гору над розумом і волею або ж зумовлює конфлікт...» [16; 18] (переклад мій. – А.А.). Дослідник виокремлює універсальні архетипи: Великої Матері, Дитини, Священного Шлюб, Мудрого Старця, Трікстера; архетипи, наявні у психоструктурі індивіда: Тінь, Анімус, Аніма, Персона, Самість; специфічні архетипи Агасфера, Сизифа, Тантала, Супергероя тощо. Усі вони проявляються в архетипних образах та символах і, за умов високої потужності, здатні оволодіти індивідом, унаслідок чого людина може ототожнити себе з Мучеником, Тираном, Демоном, Аскетом тощо.

Серед безлічі архетипів у творах І.Нечуя-Левицького трапляються архетипи Розп'ятого Бога, Хресної Дороги, Пекла, Раю, Тіні, Персони, Матері, Культурного Героя, Нового Творення, Хаосу, Космосу. Архетипний аналіз його прози дав підстави стверджувати, що серцевинним архетипом творчості письменника є архетип Розп'ятого Бога – історичний загальнорозповсюджений образ, що діє у двох напрямках: людина може або уявляти себе надлюдиною [15; 27], або відчувати страждання Прометея й Розп'ятого [15; 27]. У свідомості українців, як і в усіх християнських культурах, названий архетип виявляється й в образі Хресної Дороги, яку пройшов Ісус Христос, спокутуючи людські гріхи. Саме цей, страдницький аспект архетипу, яскраво представлений у всіх творах І.Нечуя-Левицького, адже колоніальний гніт та панцину митець розцінював як хресні муки. Архетип Розп'ятого Бога ча-

сто поєднується з образами Раю / Пекла, які, як його варіативна модифікація, наявні в підсвідомості всіх християн. Присутній він уже в дебютних творах «Дві московки» й «Рибалка Панас Круть» (1866), архетип сягає кульмінації в повістях «Бурлачка» (1876) й «Микола Джеря» (1876).

У повісті «Микола Джеря» архетип Розп'ятого Бога активізується в образі головного героя – людини, яка намагається змінити своє життя, вирватися із замкнутого кола неволі, що асоціюється з пеклом. І.Нечуй-Левицький розумів, що для народу, життя якого в умовах панщини та цілковитого безправ'я звелось до злиденного існування, можливі два варіанти – покора або втеча. Джерині батьки обирають шлях утечі від свободи. За Е.Фроммом, один веде до «позитивної» свободи через вияви своїх інтелектуальних і емоційних властивостей, інший перетворює життя на автоматичну, вимушену діяльність [12; 124]. Адже свобода, за Е.Фроммом, амбівалентна: це одночасно і дар, і тягар [4; 17]. Людина може прийняти її або відмовитися від неї. Життєвий шлях Марусі та Петра скидається на хресну дорогу, на якій із кожним кроком наростають страждання.

Перед Миколою Джерею постає гостра проблема вибору: терпіти знущання, чекаючи на нову сваволю пана, чи стати господарем власної долі. Парубок розуміє: якщо мовчки відбувати панщину, то його спіткає доля, аналогічна до батькової та інших односельців – смерть від морального та фізичного виснаження. Тому Джеря вирішує тікати. Із двох варіантів «помирай у неволі – нидій на волі» він вибрав останній. Його страждання – це усвідомлені муки, на які герой іде, щоб вирватися із замкнутого кола «смерть на панщині – смерть у москалях». Драма полягає в тому, що життя на ілюзорній волі виявилось далеко не таким простим і безпечним, як уявляли собі бурлаки, і, як наслідок, вони проходять довгу дорогу мук. Архетип Борця-Протестанта, втілений в античному Прометеї, для Джері мимоволі повертається архетипом Розп'ятого Бога, а життя – Хресною Дорогою, якою Микола змушений іти.

Активізація архетипів помітна й у романі «Хмари». У ХІХ ст. особливо гостро вияву набули руйнівні процеси в духовному житті України. Найбільшою її трагедією стала втрата національної еліти. Це призводило до пасивного існування нації. Таким чином у творі митець несвідомо активізує архетип

Розіп'ятого Бога як знак наближення катастрофи. Він може бути елементом есхатологічного міфу про загибель етносу, його загубленість у чужій культурі.

Архетип Розіп'ятого Бога пов'язаний передусім із процесом русифікації, який співвідноситься з пеклом: київський митрополит – великорус – настановлює на українські парафії російських священників; влада силоміць висилає наших семінаристів до Москви й Петербурга; навчання проводять російські професори, що призводить до занедбання української мови. Головним виконавцем великоруської деструктивної місії виступає академія П.Могили, де вже «...не було й духу, й сліду тих давніх діячів України...» [6; 9]. Той факт, що «...в давній славній академії панував чужий великоруський дух, чужа наука, чужий язик, навіть чужі люде... Все давнє українське лежало десь глибоко під землею...» [6; 9], свідчить про смерть української культури. Концепти «під землею», «глибше в землю», «поховати її навіки» асоціюються з духовною смертю нації й активізують архетип пекла, яке знаходиться «...“под всьою землею и под морем”, де паує “тьма вічна”...» [1; 358].

На цьому тлі відбувається втрата української інтелігенції. І.Нечуй-Левицький блискуче змалював трагедію тогочасної України. Прагнучи дати дітям освіту, батьки віддають їх у пансіони, які формують «духовних яничар». У майбутньому внаслідок гіпертрофованого комплексу меншовартості вихованці цих закладів стають агресивними противниками національної ідеї, прирікаючи Україну на довічне пекло. Засвоєні в родині цінності нівелюються під впливом «авторитетніших» чужих, які переважно асоціюються з архетипом Тіні. Стається внутрішній розлад особистості, дисгармонія, криза власного «Я». Перекодування на ментальному, духовному рівнях можна ототожнити з духовним самогубством нації.

Механізм русифікації письменник тонко розкриває через образи Василя Дашковича та Ольги Дашківни. Накінута система цінностей спричинила відторгнення цінностей власних. Оскільки реалізуватися в національному сенсі було неможливо, то відбулася сублимація: з метою подолання емоційно-психологічної самотності в неорганічному для особистості світі лібідо переноситься з материнського об'єкта – України – на сублимований замітник – науку, славу, соціальні привілеї тощо, запропоновані в обмін на відмову од національної самотожності. Спрямована в інше річище вітаїстична енергія, не знаходячи належного виходу, перетворюється на Тінь.

За семантикою архетип Розіп'ятого Бога наближається до архетипу Хаосу М.Еліаде [13]. У зв'язку з утратою цінностей постає проблема буття-небуття нації, яка перебуває в межовому стані, стає воро-

жою самій собі. На перший план виходить потреба нового творення (М.Еліаде) – очищення від гріха, виходу з позачасся, перенародження. Тому І.Нечуй-Левицький творить образ «нової людини» – особистості бунтівної, нескореної, прометеїста за покликом душі, активізуючи міф Культурного Героя-Деміурга [5], який бореться з Хаосом і творить культурні блага.

Радюк дивиться на світ іншими очима: усвідомлює національний гніт та прагне встановити архетипний порядок. Це авторський ідеал національного героя: «Він думав і за національну музику, і за просвіту...», «...міряв свою Україну мірою європейських ідей...», а після спілкування з ним «...не один молодий хлопець виносив з собою гуманну ідею й прихильність до людей, до народу, до України» [6; 131, 132]. Те, що в образі Павла втілено архетип Культурного Героя, засвідчує кілька фактів: юнак творить для свого народу, пробуджує національну свідомість, обстоює політичні й культурні права бездержавного українства. Він розуміє, що починати творення треба передусім із себе, а тому «ходить у народ», робить спроби працювати з ним, носить українське вбрання, плекає культуру. Він – лідер, який веде за собою інших, піднімає з Хаосу.

Як Культурний Герой, юнак прагне «окультурити» Вітчизну, подолати сили Хаосу та відновити первозданний Космос, який виступає в образі архетипного Раю. Щоб цього досягнути, потрібно перетворити Хаос на Космос через акт Творення, цього разу – Держави. Але ситуація така критична, що, маючи високу мету – «...народ й Україна...», Радюк не уявляє, «...од чого почать? і за що взятися?» [6; 149]. І проблема не в тому, що Павло неспроможний дати собі раду: народ настільки звик до несвободи, що навіть забув, хто він насправді. Немає людей, які хотіли б чи могли взятися за «оздоровлення» нації. Освіта перебуває на початковій стадії розвитку й розпочати із «серйозніших» справ неможливо. Окрім того, московський гніт був таким сильним (Валуєвський циркуляр), що протестувати могла наважитися лише по-справжньому відважна й жертвна особистість. Протест – це Хресний Шлях, на який себе прирікала «нова людина» заради відродження Батьківщини.

І хоча спробу Нового Творення придушили на самому початку, митець акцентує: це перший, зародковий етап, який мають продовжити інші борці з Хаосом. Ними стали зацьковані народники-націонали, перші захисники Батьківщини, які зуміли на інтуїтивному рівні осягнути всю глибину тогочасної кризи.

Одним із архетипів, який здійснює руйнівний вплив на «Я», це Тінь – «...сукупність низьких, примітивних, несвідомих бажань і потягів людини, що конфліктує з свідомістю» [3; 136]. Як части-

на людської особистості, Тінь виникає з несвідомого втілення тих рис характеру (агресія, аморальні думки та бажання), які людина відмовляється в собі визнавати. Архетип Тіні у творах І.Нечуя-Левицького набуває різних модифікацій: національне забуття, нарцисизм, егоцентризм, самозакоханість, сварливість, пихатість, лицемірство, жорстокість, скупість, хабарництво та ін. Поступово активізуючись у всіх творах митця, архетип найяскравіше втілюється в повістях «Кайдашева сім'я» (1878) «Старосвітські батюшки та матушки» (1881) й сягнув апогею в романі «Князь Єремія Вишневецький» (1897), засвідчивши глибину переживання митцем духовної катастрофи українського народу.

У романі «Князь Єремія Вишневецький» архетип Тіні уособлюють образи зрадника-князя та єзуїтської колегії. Розгляньмо цю тезу докладніше. Відступництво Яреми І.Нечуй-Левицький мотивує двома вагомими чинниками. Письменник акцентує на вродженому жорстокому та непоступливому характері головного героя: «...якесь вовкувате і ніби звіркувате княжа...» [9; 14], що дає змогу говорити про ранній вияв Тіні в особистості Вишневецького. Проте запеклу й завзяту вдачу Єремії не можна вважати основною причиною зради: свою войовничість він міг спрямувати проти ворогів України. Активізація Тіні в душі князя, що виявляється у зневазі до всього українського, значною мірою породжена його перебуванням в антиукраїнському світі. Зваживши на особливості князевої вдачі, єзуїти майстерно навчилися нею маніпулювати. Автор створює компактну модель того процесу, вдаючись до архетипного образу «демонів-спокусників»: «Як демони-спокусники, нашпигували єзуїти нібито випадком в розмові Єремії ненавистність до його віри, до його мови, і молодий гордий княжевич, як тільки вийшов з колегії, зараз пристав до католицької віри, кинув українську мову і сполячився» [9; 17]. Ідеться про кардинальну зміну в підсвідомості князя під впливом колоніального гніту та прагнення самореалізації. Відбулося витіснення одного авторитету, цього разу козацького, іншим – чужим.

Цікаво простежити, як вроджена вдача Єремії вплинула на активізацію Тіні та призвела до українського манкуртства, адже вона сприяла засвоєнню антигуманних ідеалів, які проповідувала й утверджувала колегія в душі недосвідченого князя. Досліджуючи це питання, слід звернути увагу на вроджений нарцисизм Вишневецького: мандруючи до Львова, він жадає «...такої слави, щоб вона затінила славу усіх князів, гетьманів і королів, заслпіла увесь світ...» [9; 8]. Це дає підстави думати, що бажання, сформовані в юнацькому віці, переросли в мету (навіть самоціль) і залишилися фактично незмінними до кінця життя.

Унаслідок нарцисизму у Вишневецького яскраво виражена тенденція до жорстокості й деструк-

тивності: «– Я буду тричі проклятий, як не задавлю України! Нема краю моему гніву!» [9; 144]. У праці «Анатомія людської деструктивності» Е.Фромм розрізняє агресію доброякісну і злаякісну. Якщо перша виражена прямою реакцією на загрозу вітальним інтересам людини (наприклад, криваві повстання козаків, які борються за власне існування), то друга, навпаки, несе біологічну шкоду й соціальне руйнування. Її основні прояви – вбивство та жорстокість, не мають на меті нічого іншого, окрім задоволення [11; 286]. Домінуючим типом садизму в Єремії, за теорією Е.Фромма, є некрофілія, або «любов до мертвого». У князя вона виявилася ще замолоду, на чому митець акцентує в епізоді, де Ярема не може відвести очей від окривавленого образу Розп'яття в єзуїтській колегії. Найяскравіше патологічний інстинкт жорстокості Яреми проявляється в момент розправи над немирівцями. Виразні концепти – кров, сатанинська радість, дика веселість очей – асоціативно зближують князя з дияволом, спонукаючи до думки, що ці дії відбуваються в пеклі, а не на землі.

Хоча прямих свідчень у романі немає, але можна припустити, що можливість залишитися вірним своєму народові заходила в суперечність із намірами Вишневецького збагатитись і прославитись. Виступаючи як ворог Польщі, він міг утратити свої маєтності й можливість займати провідні позиції. Цю ситуацію Вишневецький усвідомлював практичним від природи розумом. Зрікшись свого народу, Єремія здобув жадані права та привілеї, закріпив за собою численні земельні наділи й дістав можливість реалізувати славолюбні наміри без жодних перешкод з боку короля. Засліплений бажанням слави, Єремія не зупиняється ні перед чим, намагаючись примножити свої багатства.

Однак складність князевого характеру майстерно розкриває істотна деталь: він підсвідомо прагне, щоб «...козаки дали прочуханки отим нікчемним Домінікам, Конецпольським, Корецьким, Оссолінським» [9; 250], які вирвали з його рук славу переможця. Тому можна припускати, що Єремія щирим поляком так і не став. Його зрада України мала своїм підґрунтям розрахунок і була засобом досягнення поставленої мети. Єзуїтам так і не вдалося прищепити князеві любов до Польщі, вони лише розвинули темні якості його душі, повернувши їх проти України.

Архетип Персони належить до соціального образу людини – це маска колективної психіки, яка інсценує індивідуальність і спрямована на те, «...щоб, з одного боку, справляти на інших певне враження, а з іншого – приховувати справжню природу індивіда» [15; 89]. Персона конче потрібна, адже соціум чекає від кожного свого члена дотримання певних норм поведінки [15; 97]. Утім іноді Пер-

сона виступає особистісно, тому «Я» може легко за- сумніватися в тому, яка його «справжня» особистість [15; 94], спричинивши загрозливе ототожнення людини зі своєю маскою.

У творах І.Нечуя-Левицького цей архетип часто поєднується з архетипом Тіні, що яскраво представлено в повісті «Кайдашева сім'я». Митець тонко простежує механізм та етапи внутрішньої деформації людини за умов духовної та національної не- свободи, показує, як руйнуються етнокультурні коди, закладені на рівні підсвідомості. Найвиразніше розтлінний вплив кріпацтва проявився в образі Марусі Кайдашихи. Комплекс меншовартості, що виразився в підлесливості до панів і рабському при- служництві через цілковите самозаперечення («Вона любила цілувати їх в руки, кланялись, підсо- лоджувала свою розмову з ними» [7; 305]), розви- нувся в неусвідомлене бажання самій побувати в панській ролі. Поява комплексу зумовлена психічною травмою, яка, зникнувши за межею свідомості, не щезла, а оприявилася за сприятливих для цього обставин. Потужний вплив кріпацтва веде до при- гнічення, а відтак бажання компенсації, і це видно в намаганні відшкодувати свій біль, приниження за рахунок іншого, психологічно слабшого об'єкта. Оскільки ж відшкодування можливе лише в со- ціальній (побутовій) площині – сім'ї, то деформова- ний комплекс меншовартості реалізується в агресії та деспотизмі (архетип Тіні).

Для реалізації прихованих бажань Маруся ско- ристалася прийомом маски, адже її «панство» вда- ване: «...як тільки вона трохи сердилась, з неї спада- ла та солодка луска, і вона лаялась і кричала на весь рот» [7; 305]. Причиною раптові зміни є ак- тивізація архетипу Тіні. У момент, коли Тінь всту- пає в конфлікт зі свідомістю, відбувається зміна ар- хетипів (Персона / Тінь). Тоді несвідомі імпульси беруть гору над свідомим моделюванням поведінки.

Яскравим виявом Персона є поведіння героїні з невістками, зокрема з Мотрею. Називаючи моло- дицю ласкавими словами («моя доню», «моя дити- но», «моє серце кохане»), Кайдашиха не помічає (але помічає автор), як «її очі з м'якеньких стали зразу тверденькі. Брови насупились, а осміх злетів з уст і ніби вилетів з хати» [7; 319]. І хоча свекруха старанно приховує своє справжнє хижацьке ество, з кожним днем воно стає дедалі помітнішим, бо, при- криваючись удаваною святістю та добротою, Кай- дашиха має намір використовувати свою невістку як робочу силу: «Вона стояла над душею в Мотрі, наче осавула на панщині, а сама не бралась і за хо- лодну воду» [7; 322]. Через тиждень «Кайдашиха перестала звати Мотрю серденьком і вже орудувала нею, наче наймичкою. Вона просто загадувала їй ро- бити роботу, третього тижня вже почала на невістку кричати, а далі й докоряти» [7; 325]. Таким чином,

протиставивши словам персонажа вчинки, І.Нечуй- Левицький поступово зриває маску фальшивої доб- роти героїні.

Динаміка архетипів Тінь / Персона помітна й у повісті «Старосвітські батюшки та матушки». Онисія Степанівна, берегиня старосвітських тра- дицій сім'ї Моссаковських, з усіх сил намагається виконувати роль матушки. Однак крізь її Персону прориваються перші знаки духовного розладу. Пер- ше, що викликає сумнів у побожності героїні – це фанатична залежність від майна: Онисія весь час лічить сорочки, рядна, сувої полотна, карбованці. Цей родинний статок матушка примножує не лише власною працею, а й за рахунок мирян. Унаслідок цього у свідомості Онисії закріпилося стійке переко- нання, що гроші – це добро. Залежність від них пе- ретворюється на одержимість, тому наближує ге- роїню до сфери Тіні. В гонитві за статками Мосса- ковська втрачає відчуття гріха, бо, на її погляд, усім у світі заправляють гроші: «...сунеш благочинному в зуби горшка, а благочинній макітру, то запхнеш пельку й благочинному, й благочинній!» [8; 241]. Унаслідок суспільних і внутрішніх конфліктів ви- никає опозиція між «Над-Я» та «Воно» (несвідоме), що змушує обирати позицію маргінала. Зрештою «Воно» стає настільки потужним, що оцінка людей зводиться до оцінки їхнього майнового становища.

Під тиском суспільно-політичних умов життя матушка несвідомо перероджується в «пані»: Онисія лає й навіть б'є слуг, стає жорстокою, скупкою, свар- ливою та корисливою. Матушка перетворюється на жорстоку кріпосницю. Автор підкреслює, що Мос- саковська «...стояла безодхідно коло панщанних лю- дей. Своїм наймичкам вона не давала й угору гляну- ти: будила опівночі та гризлась з ними цілий день» [8; 234, 235]. Жорстоке поведіння призвело до то- го, що наймити втікають від неї, як свого часу втівав Микола Джеря («Микола Джеря») від пана Бжо- зовського (епізод утечі наймички Марусі наводить на асоціації з Джерею). Окрім того, у вчинках героїні виразно проступають садистські нахили: б'є робітниць батогами, звертає свою провину на інших, щоб «...ще й виляяти їх всмак» [8; 273]. Навіть її ми- лосердя перетворюється на ознаку Тіні, бо призна- чене для підтримки Персона: «...Онисія роздавала милостиню старцям щонеділі, але вибирала черст- вий хліб і такі черстві пироги, що й наймички не їли» [8; 269]. З віком її злість і жадібність лише посилять- ся, що вказує на активізацію колись витісненої Тіні.

З архетипом Матері асоціюються такі якості, як турбота, лагідність, мудрість, магічна сила жінки [14; 181, 182]. Цей архетип виражений у творах І.Нечуя-Левицького досить потужно. Наприклад, у повісті «Бурлачка» ці якості втілені в образі Ганни – матері Михалчевського, яка викликає у Василіни враження, що «...коло неї сидить рідна мати, така са-

ма добра і ласкава, недокірлива, що вона сама сидить у батьковій хаті...» [7; 289].

Окрім реальних материнських образів (Мати, Бабуся тощо), до названого архетипу К.-Г.Юнг залічує й тих, хто є матерями в переносному сенсі: Церква, Держава тощо [14; 181]. Пройшовши кризь усі кола пекла (безвихідь родини, спокуси, гріх дітовбивства, розтлінний вплив бурлацтва), Василина впродовж тривалого бурлакування жила спогадами про рідне село, батьківську хату, оточену зеленими садами, що асоціювалися з Едемом. На фабриці, яка, вбиваючи все гуманне, ціннісне в особистості, сприймалася як пекло, ці мрії рятували її від духовної смерті. Тому сади у Круглику нагадують Василю рідне село, навівають спокій і затишок: «Василю здалося, що вона перейшла одразу з Стеблева у Комарівку, у садок свого батька» [7; 292]. Мрії головної героїні про хату, матір, вишневий садок могли бути мріями самого письменника про родинний затишок, «сімейний рай», який він утратив зі смертю неньки. Не маючи змоги реалізувати це прагнення, І.Нечуй-Левицький удався до сублімації: мрія про щасливе родинне життя матеріалізується в повісті в образах хати, матері та садочка, а рай стає проекцією ідеальних, нездійснених бажань.

Також у повісті простежується архетип Самості. Це «...архетип цілісності, який у сновидіннях, фантазуваннях, міфології та релігії виявляється у формі об'єднувального символу» [3; 142]: кола, квадрата, мандали чи хреста, компенсуючи порушену рівновагу. У повісті він проявляється в образі «рідного до-

му», який не полишає героїню впродовж життєвих блукань. Частковою причиною духовної драми Василю є самотність на «чужій території», серед чужих людей, тож не дивно, що героїня відроджується лише в родині: порушена Самість відновлюється в картинах сімейного раю. Цей архетип позначається і на композиції, оскільки повість має рамкову структуру. На початку зображено живописні картини села Комарівки (що мають конотації Едему). Ними повість і закінчується – епізод повернення Василю додому. Обрамлення в повісті подвійне, адже шлях духовної еволюції героїні теж проходить по колу (збігається з юнгівською мандалою). У ці рамки вписується душевний стан Василю: веселість – розпач – веселість. Та й самі події, почавшись із Палиникового двору, завершуються поверненням героїні додому тим самим шляхом, яким вона колись утікала від батька-матері.

Таким чином, український світ, відображений у творах І.Нечуй-Левицького, органічно поєднав у собі архетипи й символи колективного несвідомого, що зумовлюється особливостями художнього мислення митця, освоєнням вірувань і світогляду свого народу. Аналіз прози І.Нечуй-Левицького дав змогу стверджувати, що наскрізними в художньому доробку письменника є архетипи Розп'ятого Бога та Тіні, котрі, актуалізуючись у різні періоди творчості, відтворюють стрімку динаміку українського світу. В цілому ж слід наголосити, що І.Нечуєві-Левицькому вдалося гранично точно висвітлити суспільні й культурні аспекти своєї доби та показати внутрішню динаміку українського світу.

Література

1. Войтович В.М. Українська міфологія / В.М.Войтович. – К.: Либідь, 2005.
2. Зборовська Н.В. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури: [монографія] / Н.В.Зборовська. – К.: Академвидав, 2006.
3. Зборовська Н.В. Психоаналіз і літературознавство: [посібник] / Н.В.Зборовська. – К.: Академвидав, 2003.
4. Леонтьев Д.А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности / Д.А.Леонтьев // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21. – № 1.
5. Мифы народов мира: [энциклопедия]: в 2 т. – Москва: Советская энциклопедия, 1991. – Т. 1.
6. Нечуй-Левицький І. Збір. тв.: у 10 т. / І.Нечуй-Левицький. – К.: Наук. думка, 1965. – Т. 2.
7. Нечуй-Левицький І. Збір. тв.: у 10 т. / І.Нечуй-Левицький. – К.: Наук. думка, 1965. – Т. 3.
8. Нечуй-Левицький І. Збір. тв.: у 10 т. / І.Нечуй-Левицький. – К.: Наук. думка, 1966. – Т. 4.
9. Нечуй-Левицький І. Збір. тв.: у 10 т. / І.Нечуй-Левицький. – К.: Наук. думка, 1966. – Т. 7.
10. Фройд З. Поет і фантазування / З.Фройд // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів: Літопис, 2002.
11. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э.Фромм. – Москва: ООО «Издательство АСТ – ЛТД», 1998.
12. Фромм Э. Бегство от свободы / Э.Фромм. – Москва: Прогресс, 1990.
13. Элиаде М. Миф о вечном возвращении: Архетипы и повторяемость / М.Элиаде. – Санкт-Петербург: Алетейя, 1998.
14. Юнг К.-Г. Алхимия снов. Четыре архетипа: Мать. Дух. Трикстер. Перерождение / К.-Г.Юнг. – Санкт-Петербург: Тимошка, 1997.
15. Юнг К.-Г. Сознание и бессознательное / К.-Г.Юнг. – Москва: Академический Проект, 2007.
16. Юнг К.-Г. Структура психики и архетипы / К.-Г.Юнг. – Москва: Академический Проект, 2007.